Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի Երիտասարդական Գրասենեակի նախաձեռնութեամբ, 2025թ. իրականցուեցաւ «Հայ Ուսանողութիւնը Արցախի Համար» հետազօտութիւններու մրցանքի երկրորդ թողարկումը, որուն մասնակցեցան մի քանի տասնեակ ուսանողներ աշխարհի տարբեր երկիրներէ: Ծրագրին հիմնական նպատակն է համախմբել հայ ուսանողութիւնը Արցախահայութեան վերադարձի իրաւունքի շուրջ, նկատի ունենալով Արցախահայութեան վերադարձի իրաւունքի այժմէականութիւնը, եւ անհրաժեշտութիւնը տեսնելով հայ ուսանողութեան մասնագիտական ներուժը ծառայեցնելու այս հիմնահարցին: Կը ներկայացնենք մրցանքին երրորդ կրթաթոշակին արժանացած ուսանողը՝ ***Տիգրան Առաքելեանի (Վրաստան) հետազօտութեան ամփոփագիրը, նիւթ՝*** **«ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԻՐԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՆԱԽԱԴՐԵԱԼՆԵՐԸ»**, Խորհրդատու՝ Դոկտ. *Գէորգ Ղուկասեան, Հ.Յ.Դ. Հայ Դատի Կեդրոնական Գրասենեակի ծրագիրներու պատասխանատու, ՀՀ:*

<u>Տիգրան Միխթարի Առաքելեանը</u> ծնուել է 26.04.2000 թուականին՝ Վրաստանի Ջաւախքի շրջանի Ագանա գիւղում: 2018-2022 թուականներին ուսանել է ԵՊՀ Միջազգային յարաբերութիւնների ֆաքուլտետում՝ ստանալով Միջազգային յարաբերութիւնների բակալաւրի աստիճան: 2022-2024 թուականներին միաժամանակ շարունակել է ուսումը ԵՊՀ նոյն ֆաքուլտետի «Համաշխարհային քաղաքականութիւն» մագիստրոսական ծրագրում, ինչպէս նաեւ ԵՄԻՀ Իրաւագիտութեան ֆաքուլտետի «Քրէական իրաւունք եւ դատավարութիւն» մագիստրոսական բաժնում: 2022 թուականի Փետրուարից մինչեւ Մարտ ամիսը մասնագիտական պրակտիկա է անցել ՀՀ Ազգային ժողովում, իսկ 2023 թուականի Նոյեմբերից մինչեւ Դեկտեմբեր՝ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարութեան Սահմանակից երկրների վարչութիւնում: 2018-2022 թուականներին եղել է Ջաւախք ուսանողական միութեան ԵՊՀ յանձնաժողովի նախագահ, 2019 թուականից մինչ օրս հանդիսանում է ՀԱՀԵՆ-ի հիմնադիր անդամ, իսկ 2023 թուականից՝ Ռազմավարական եւ անվտանգային հետազօտութիւնների կեդրոնի անդամ: Տիրապետում է հայերէնին, անգլերէնին եւ վրացերէնին, ինչպէս նաեւ թուրքերէնին՝ բառարանի օգնութեամբ: Նրա հետաքրքրութիւնների հիմնական շրջանակն ընդգրկում է հայ-վրացական յարաբերութիւնները, Վրաստանի տարածքում առկայ հակամարտութիւնները, Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան հիմնախնդիրները եւ աշխարհաքաղաքականութեան արդի հարցերը:

ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԻՐԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՆԱԽԱԴՐԵԱԼՆԵՐԸ

Հեղինակ՝ Տիգրան Մ. Առաքելեան

Փաստաթղթի տեսակը՝ Հետազօտական աշխատանքի համառօտագիր

Ներածութիւն և համատեքստ

Սոյն հետազօտական աշխատանքը նուիրուած է Արցախի բնիկ հայ բնակչութեան բռնի տեղահանման եւ նրանց վերադարձի իրաւունքի (Right of Return) իրացման իրաւաքաղաքական նախադրեալների վերլուծութեան: 2020 թուականի Սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծուած պատերազմը, դրան յաջորդած 2022թ. Դեկտեմբերից սկսած Լաչինի միջանցքի շրջափակումը եւ 2023թ. Սեպտեմբերի 19-ի ռազմական յարձակումը յանգեցրին Արցախի ամբողջական հայաթափման: Այս գործողութիւնները, ըստ հեղինակի և միջազգային գնահատականների, համապատասխանում են էթնիկ զտման (ethnic cleansing) և ցեղասպանութեան (genocide) սահմանումներին: Աշխատանքի նպատակն է վերլուծել վերադարձի իրաւունքի իրացման համար միջազգային անհրաժեշտ մեքանիզմները՝ համադրելով դրանք աշխարհաքաղաքական (geopolitical) իրողութիւնների հետ:

Արցախահայութեան վերադարձի իրաւական հիմքերը

Հետազօտութիւնը փաստում է, որ չնայած առկայ չէ ներքին տեղահանուած անձանց (Internally Displaced Persons - IDPs) վերաբերեալ միասնական պարտաւորեցնող յատուկ համաձայնագիր, սակայն միջազգային իրաւունքի ներքոբերեալ նորմերը յստակ երաշխիքներ են սահմանել ներքին տեղահանուած անձանց իրաւունքների ապահովման համար.

1. ՄԱԿ-ի Ներքին տեղահանութեան վերաբերեալ առաջնորդող սկզբունքները (1998թ.), որոնք համարւում են միջազգային սովորութային իրաւունքի (customary international law) նորմ, սահմանում են պետութեան պարտաւորութիւնը՝ ապահովելու տեղահանուածների կամաւոր, անվտանգ և արժանապատիւ վերադարձը:
2. Ժընեւի IV խորհրդաժողովը եւ Լրացուցիչ արձանագրութիւնները արգելում են քաղաքացիական անձանց բռնի տեղափոխումը եւ պարտաւորեցնում են ապահովել նրանց վերադարձը ռազմական գործողութիւնների աւարտից անմիջապէս յետոյ:
3. Մարդու իրաւունքների եւրոպական դատարանի (ECHR) նախադէպային իրաւունքը, մասնաւորապէս՝ «Չիրագովը և այլք ընդդէմ Հայաստանի» եւ «Սարգսեանն ընդդէմ Ազրպէյճանի» գործերով վճիռները (2015թ.) հաստատում են, որ քաղաքական կարգաւորման բացակայութիւնը չի ազատում պետութեան՝ սեփականութեան եւ վերադարձի իրաւունքները յարգելու պարտաւորութիւնից:

Հեղինակը նշում է, որ Ազրպէյճանի օրէնսդրութիւնը ճանաչում է տեղահանուածների վերադարձի իրաւունքը, սակայն գործնականում այդ նորմերը չեն կիրառւում հայերի նկատմամբ:

Միջազգային կառոյցների դերակատարումը

ՄԱԿ-ի Անվտանգութեան խորհուրդը ունի լիազօրութիւններ՝ կիրառելու ՄԱԿ-ի Կանոնադրութեան VII գլխով նախատեսուած հարկադրանքի միջոցներ (պատժամիջոցներ, խաղաղապահ առաքելութիւններ): Յօդուածում զուգահեռներ են անցկացւում Պոսնիայի, Քոսովոյի եւ Արեւելեան Թիմորի դէպքերի հետ, որտեղ ԱԽ բանաձեւերը հիմք են դարձել փախստականների վերադարձի համար: Սակայն, Արցախի դէպքում, չնայած 2023թ. քննարկումներին, պարտադիր բնոյթի բանաձեւ չի ընդունուել՝ սահմանափակուելով միայն մամուլի յայտարարութիւններով: Միջազգային քրէական

դատարանի (ICC) նախկին դատախազ Լուիս Մորենօ Օկամպոյի և այլ փորձագէտների կողմից իրավիճակի որակումը որպէս ցեղասպանութիւն կարող է իրաւական հիմք ստեղծել Ախ միջամտութեան համար:

Հայաստանն ընդդէմ Ազրպէյճանի գործի շրջանակներում Արդարադատութեան միջազգային դատարանը (ICJ) 2023թ. Նոյեմբերի 17-ին կայացրել է պարտադիր որոշում՝ պարտաւորեցնելով Ազրպէյճանին ապահովել հայերի անվտանգ, անարգել և արագ վերադարձը: Չնայած որոշման պարտադիր ուժին՝ դրա կատարման մեքանիզմների բացակայութիւնը և միջազգային քաղաքական ճնշման պակասը խոչընդոտում են դրա իրագործմանը:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի մանդատը միակ միջազգային ձեւաչափն էր, որ փաստում էր հակամարտութեան չկարգաւորված լինելը: Ուստի Ազրպէյճանի՝ Մինսկի խումբը լուծարելու պահանջը դիտարկւում է որպէս տեղահանութիւնը օրինականացնելու փորձ:

Աշխարհաքաղաքական գործօններ եւ ուժային կեդրոններ

Աշխատանքում մանրամասն վերլուծւում է տարածաշրջանային և համաշխարհային խաղացողների դիրքորոշումը բազմաբեւեռ աշխարհակարգի պայմաններում:

- **Եւրոպական Միութիւն.-** ԵՄ-ն տրամադրել է զգալի մարդասիրական օգնութիւն (30 մլն եւրոյից աւելի) եւ աջակցում է տեղահանուածների՝ Հայաստանում համալրման: Սակայն, էներգետիկ անվտանգութեան խնդիրները եւ Ազրպէյճանի հետ կազային գործարքները (2022թ. յուշագիրը) սահմանափակում են Պրուքսէլի քաղաքական ճնշման հնարաւորութիւնները: Մարդու իրաւունքների եւրոպական օրակարգը յաճախ ստորադասւում է տնտեսական շահերին:
- **Ֆրանսա.-** Ֆրանսան հանդէս է գալիս որպէս արցախահայութեան վերադարձի իրաւունքի ամէնէն աշխոյժ պաշտպան՝ դիւանագիտական եւ մարդասիրական աջակցութեան միջոցով: Այնուամենայնիւ, Ֆրանսան կաշկանդուած է ԵՄ ընդհանուր արտաքին քաղաքականութեամբ:
- **Իրան՝** Իրանը պաշտօնապէս ճանաչում է արցախահայերի վերադարձի իրաւունքը՝ այն դիտարկելով տարածաշրջանային կայունութեան համատեքստում: Թեհրանը դէմ է սահմանների փոփոխութեան եւ այսպէս կոչուած «Զանգեզուրի միջանցքին», որ կարող է կտրել Իրանի կապը Հայաստանի հետ:
- **ԱՄՆ, Ռուսաստան եւ Չինաստան.-** Բազմաբեւեռ աշխարհում Հարաւային Կովկասը դարձել է մրցակցութեան թատերաբեմ: ԱՄՆ-ն ձգտում է նուազեցնել Ռուսաստանի ազդեցութիւնը եւ զսպել Իրանին՝ աջակցելով էներգետիկ և փոխադրական նախագծերին («Միջին միջանցք»): Ռուսաստանի դիրքերը թուլացել են Ուքրանական պատերազմի պատճառով, ինչը Ազրպէյճանին թոյլ տուեց իրականացնել «կատարուած փաստի» (fait accompli) քաղաքականութիւն: Չինաստանը առաջնորդւում է տնտեսական շահերով («Մէկ գօտի, մէկ ճանապարհ») եւ չի միջամտում մարդու իրաւունքների հարցերին:

Եզրակացութիւն եւ առաջարկութիւններ

Արցախահայութեան վերադարձի հարցը յայտնուել է իրաւական հիմքերի եւ աշխարհաքաղաքական շահերի բախման կէտում: Մինչ միջազգային իրաւունքը (erga

omnes պարտաւորութիւններ) պահանջում է վերադարձի ապահովում, քաղաքական իրողութիւնները խոչընդոտում են դրան:

Որպէս գործնական քայլեր, աշխատանքը առաջարկում է.

1. **Դիւանագիտական նախաձեռնութիւն.** Հայաստանը պէտք է ստանձնի միջնորդի դեր Իրանի եւ ԵՄ-ի միջեւ երկխօսութան հարթակ ստեղծելու համար՝ օգտագործելով տարանցիկ ներուժը եւ նուազեցնելով Ազրպէյճանի էներգետիկ մենաշնորհի նշանակութիւնը:
2. **Իրաւական պայքար.** Հայաստանի կողմից միջպետական գանգատներին զուգահեռ, անհրաժեշտ է խրախուսել տեղահանուած արցախահայերի կողմից միջազգային ատեաններում անհատական դատական հայցերի ներկայացումն ընդդէմ Ազրպէյճանի:

Այսպիսով, արցախահայութեան վերադարձի իրաւունքի իրացումը պահանջում է համապարփակ մօտեցում՝ միջազգային իրաւական ճնշման և ճկուն արտաքին քաղաքականութեան համադրմամբ: